

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

УДК 340.12

АНДРУЩЕНКО О.Ю.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК МЕТА ПРАВОСУДДЯ ТА КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ

У статті розкривається суть впливу конфлікту інтересів на зміст правосуддя як діяльність, спрямовану на досягнення справедливості. Більш детально розглядається дефініція категорії «правосуддя» за допомогою праць Платона, Арістотеля, Ш.Л. Монтеск'є, Цицерона, І. Канта і Г. Гегеля та ряду сучасних наукових досліджень.

Аналізуються погляди на правосуддя як «узагальнений образ» будь-якого розгляду справи судом, як юридичну категорію, що включає в себе систему політико-правових відносин, норм, ідей, поглядів і понять, що реалізуються в процесуальних формах діяльності його суб'єктів.

Розглядаються погляди на правосуддя через призму справедливості тощо.

Ключові слова: *справедливість, конфлікт інтересів, дефініція правосуддя, правосуддя як юридична категорія, філософський образ суду.*

В статье раскрывается суть влияния конфликта интересов на содержание правосудия как деятельности, направленной на достижение справедливости. Более подробно рассматривается дефиниция категории «правосудие» с помощью работ Платона, Аристотеля, Ш. Л. Монтескье, Цицерона, И. Канта и Гегеля и ряда современных научных исследований.

Анализируются взгляды на правосудие как «обобщенный образ» любого рассмотрения дела судом, как юридическую категорию, включающую в себя систему политико-правовых отношений, норм, идей, взглядов и понятий, реализуемых в процессуальных формах деятельности его субъектов. Рассматриваются взгляды на правосудие через призму справедливости и тому подобное.

Ключевые слова: *справедливость, конфликт интересов, дефиниция правосудия, правосудие как юридическая категория, философский образ суда.*

The article reveals the essence of the influence of a conflict of interest on the content of justice, as an activity aimed at achieving justice. The definition of the category “justice” is considered in more detail with the help of the works of Plato, Aristotle, Sh. L. Montesquieu, Cicero, I. Kant and Hegel and a number of modern scientific research.

Analyzed views on justice as a “generalized image” of any consideration of the case by the court, as a legal category, which includes the system of political and legal relations, norms, ideas, attitudes and concepts implemented in the procedural forms of activity of its subjects.

Considers views on justice through the lens of justice and the like.

Key words: *justice, conflict of interests, definition of justice, justice as a legal category, philosophical image of the court.*

Сформулювати філософські проблеми конфлікту інтересів у сфері правосуддя вдалося завдяки результатам ґрунтовних праць щодо змісту правосуддя, зокрема Платона, який вказував на дуалізм божественного і світського у ньому, розкривав мету цієї діяльності та вказував на необхідність чіткого її впорядкування [23, с. 79], Арістотеля, який суддів вважав «душею» полісу

[2, с. 67], Ш.Л. Монтеск'є, що у своєму трактаті «Про дух законів» запропонував концепцію поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову [20, с. 290], Ж.П. Марата, який зазначав, що навіть наймудріші закони були б марними, якби сторони змушені були побоюватися нецтва, упередженості або продажності суддів [15, с. 251] та інших.

Як зазначає Цицерон у трактаті «Про державу»: «...звідки взялося право народів чи це наше право, зване цивільним, звідки — правосуддя, вірність, справедливість?.. А все це виходить від людей, які, коли таке завдяки філософським ученням склалося, підтвердили одне звичаєм, а інше зміцнили законами» [29, с. 30].

Питання суду і правосуддя піднімалися древніми філософами в зв'язку з пошуками досконалої моделі суспільного устрою. Наприклад, Платон розрізняв законодавство, управління і правосуддя як форми державної діяльності. Філософи у своїх роботах говорили про ідеальний державний устрій, а тема суду і правосуддя в їх філософії спочатку була пов'язана з осмисленням людського буття в рамках суспільства.

Значний внесок у філософське розуміння сутності правосуддя і його місця в людській історії внесли праці І. Канта і Г. Гегеля, які дають розуміння правосуддя через виявлення онтологічних координат права на суд в системі соціальної взаємодії [6, с. 47]. У «Феноменології духу» Г. Гегель пояснює природу правосуддя, пов'язуючи її з проблемою відносин окремої людини до суспільства. На думку філософа, право на суд корениться в протиріччі самого процесу становлення інститутів публічної влади. «Знання закону серця як закону всіх сердець, знання свідомості як визнаного загального порядку — це чеснота, яка насолоджується плодами того, що принесено нею в жертву» [9, с. 135]. На думку Г. Гегеля, суд — це гарантія реалізації права члена громадянського суспільства на здійснення правосуддя, на отримання оспорюваного права (визнання суспільної цінності судової влади): «Член громадянського суспільства має спірне право тільки через суд». Це зобов'язання визнавати над собою владу суду поширюється і на правителя (незалежність судової влади). Г. Гегель зазначає, що саме «в судах право отримує визначення, воно повинно бути доказовим». Хід судочинства слід визначати законом. Здійснення правосуддя повинно бути гласним, публічним, оскільки «до права належить, зокрема, і довіра, яку громадяни мають до нього, і певний аспект, який вимагає публічності судочинства» (необхідність легітимізації правосуддя). До того ж суду необхідні два види легітимності: загальна — довіра до нього всіх громадян суспільства, й індивідуальна — довіра «до суб'єктивності тих, хто вирішує» (до суддів) [10, с. 194–198]. У зв'язку з цим конфлікт інтересів є тим фактором, що впливає не тільки на справедливість правосуддя, а й на довіру до нього без вирішення спору по суті, тобто ставляться під сумнів основи легітимності суду.

Розвиток суспільства та зміна суспільних устоїв дещо змінили підходи до усвідомлення сутності правосуддя. На цей час через недостатність моральності у поведінці як суддів, так і сторін, прогалини та суперечливості законодавства, у тому числі щодо забезпечення гарантій незалежності суддів, підняті проблеми конфлікту інтересів не втрачають актуальності, навпаки — їх розуміння та спроби морально-правового врегулювання підняті на якісно новий рівень.

Звернемося до сучасних наукових досліджень учених. Як зазначає Г.Б. Власова, під час визначення правосуддя потрібно звернути увагу, що це «узагальнений образ» будь-якого розгляду справи органом судової влади в межах своєї компетенції. Правосуддя як юридична категорія включає в себе систему політико-правових відносин, норм, ідей, поглядів і понять, що реалізуються в процесуальних формах діяльності його суб'єктів з розслідування злочинів, вирішення конституційних, цивільних, адміністративних і кримінальних справ, виконання покарання з метою досягнення соціальної справедливості, охорони законних прав, свобод та інтересів особи, суспільства і держави, забезпечення законності, боротьби зі злочинністю, її обмеження, нейтралізації [6, с. 897].

С.П. Погребняк розглядає правосуддя через категорію справедливості. Автор зазначає, що поняття «справедливе судочинство» в сучасному розумінні має два аспекти: матеріальна справедливість, яка полягає в тому, що кожне судове рішення має бути справедливим по суті, і процедурна справедливість, яка передбачає розгляд справи відповідно до певних судових процедур. Автор підсумовує, що лише завдяки правосуддю як справедливому судочинству можна втілити в правову реальність справедливість як ідею права [24, с. 16]. У контексті цього Є.А. Таликін стверджує, що правосуддя невіддільно пов'язане з утвердженням права, покликане визначити не просто діяльність суду, а й діяльність «правового суду», поєднуючи ознаки, що вказують на необхідний рівень судової діяльності, — справедливість, ефективність, своєчасність, доступність та інші риси, які пов'язуються суспільством із уявленнями про ідеальний суд [27, с. 166].

Цікавим є підхід А.М. Бернюкова, який, висвітлюючи питання системи філософії правосуддя, доходить висновку, що в науково-теоретичному плані філософія правосуддя має складатися з двох частин – загальної та особливої. Якщо перша частина має відповідати за поняття, об'єкт, предмет, методи й інші вступні загальнометодологічні аспекти судової діяльності, то особлива – досліджувати безпосередньо правосуддя в його динамічному вимірі, тобто розглядати судовий процес як діяльність у русі [24, с. 17]. Однак чи можна поставити знак рівності між категоріями судовий процес та правосуддя. Вбачається, що це є невиправданим звуженням сутності цієї категорії, а тому виникає об'єктивне запитання щодо співвіднесення категорій «правосуддя» та «судочинство».

На думку Р.П. Кайдашева, правосуддя є аксіологічним поняттям, адже лише діяльність суду з розгляду спорів про право може називатися правосуддям, коли вона відповідає ціннісно-моральним характеристикам: вимогам справедливості, гуманізму, незалежності, рівності тощо. Діяльність суду з розгляду спорів, яка хоча й відповідає формальним процесуально-правовим вимогам, але не відповідає ціннісно-моральним характеристикам, не є правосуддям. Така діяльність називається судочинством [16, с. 57]. І судочинство, і правосуддя є певним способом вирішення правового спору. Однак результат судочинства відповідає лише формальним вимогам законодавства, а результат правосуддя відповідає не лише цим вимогам законодавства, а й основним ціннісним засадам будь-якого розвинутого суспільства, які втілені у правових принципах справедливості, рівності, свободи, гуманізму [24, с. 244].

Як філософська категорія правосуддя, будучи сферою духовної діяльності людей, формується як внутрішнє ідеальне прагнення до вдосконалення суспільних відносин, і в цьому прагненні люди скеровані ідеалом, тобто уявленням про те, як може і повинно бути. Отже, можна стверджувати про існування ідеальної сутності правосуддя. Правосуддя – це не інструмент для реалізації політичної програми перетворення суспільства, а об'єктивно сформована соціальна потреба обґрунтування права на суд як на виконання ритуалу (акта, дійства), спрямованого на придбання законної сили застосування права під час вирішення будь-яких суперечок з метою забезпечення справедливості [7, с. 898].

Правосуддя як вид державної діяльності, покликаної забезпечити справедливість у відношенні тих, чії права й інтереси воно зачіпає, базується на правових і моральних засадах. Законність і моральність в правосудді, в діяльності правоохоронних органів знаходяться в нерозривній єдності. Правосуддя, не пов'язане законом, що не відповідає вимогам права, взагалі немислимо. Правосуддя – суд по праву, по справедливості. До того ж варто зауважити, що коли йдеться про справедливе судочинство, може йтися не лише про «суд права», але й про «елементарну адекватність» у встановленні обставин справи (суду фактів). Невипадково стверджується, зокрема й в історичній перспективі, що повага та довіра громадян до судів здебільшого залежить від ефективності роботи нижчих судів як основної ланки в системі судоустрою. Адже від чіткості їх роботи, об'єктивності та справедливості рішень і вироків залежить стан правосуддя загалом [19, с. 17].

Варто звернути увагу, що з латинської термін justice визначається як справедливість, а наприклад, в англійській мові він же визначається як юстиція, правосуддя, справедливість, обґрунтованість. Безумовно, саме досягнення цілі справедливості і є ціллю правосуддя, на що звертали увагу ще древні філософи.

Цікавою є позиція М.А. Фокіної, яка під час дослідження цілей доказування доходить висновку про єдність таких категорій, як «правосуддя» і «справедливість»: справедливість і правосуддя – слова-синоніми. Справедливість в галузі цивільного судочинства є складовою частиною соціальної справедливості. Вона є метою, принципом, рушійною силою цивільно-процесуальної діяльності [28, с. 26]. На противагу цьому, С.Л. Дегтярьов зазначає, що «це твердження не відповідає дійсності, оскільки правосуддя за нормами закону – це перш за все діяльність, тому розглядати саму діяльність як справедливість є нелогічним. Справедливість є оціночною категорією і більшою мірою позап правовим терміном. Крім того, про досягнення або недосягнення справедливості (в будь-якому її вигляді) можна судити лише за результатами розгляду та вирішення конкретної справи [12, с. 11].

У літературі розглядають декілька видів справедливості. Перший із них – розподільча справедливість – керується двома принципами, сформульованими ще Аристотелем: рівності людей і пропорційності [5, с. 248], та передбачає співмірність у розподілі відповідальності, а також матеріальних і нематеріальних благ залежно від заслуг конкретної особи перед суспільством. Саме Аристотель першим доповнив визначення справедливості принципом пропорцій-

ності, оскільки формальне виконання вимоги рівності не завжди відповідало його розумінню цієї категорії. У цьому відношенні він зазначав: «Ті, хто мають значні статки, роблять великий внесок, а ті, хто незначні, – малий, той, хто виконав більше роботи, одержує більше, ніж той, хто виконав менше, і так далі» [3, с. 464]. У рамках розподільчої справедливості почали виділяти зрівняльну (стан максимальної рівності прав і можливостей) та пропорційну (залежно від заслуг конкретної особи).

Як зазначає В.С. Бігун, протиставлення справедливості – несправедливості. Якщо виходити з того, що справедливість є метою правосуддя, то судові рішення стає певним символом здійснення чи нездійснення правосуддя в розумінні справедливості. Істотним є значення інтерпретації справедливості як символу, метафори. Так, визнання особи винуватим (злочинцем) може інтерпретуватися стороною обвинувачення, потерпілим, й зрештою, державою, як торжество справедливості. Водночас визнання винуватим особи невинуватої – розуміється не просто як помилка (що трапляється), але і як несправедливість. Відповідно, рішення стає певним символом права й виробляється відношення до нього як до права, а також відповідне розуміння права.

Для цілей судочинства цей вид справедливості може по-різному тлумачитись через процедуру процесуального чи матеріального права. Матеріальне право декларує рівність усіх, незалежно від ознак чи приналежності. Процесуальне право теж гарантує рівність сторін провадження, однакову можливість використовувати передбачені законом засоби, однак справедливою цю рівність робить засада пропорційності (ми не можемо говорити про абсолютну рівність сторін у кримінальному процесі, доречніше говорити про відсутність переваг однієї сторони над іншою) [31, с. 346].

Виділяють також відплатну справедливість, що безпосередньо пов'язана зі сферою покарань за правопорушення (злочини) різного роду. Із писемних джерел права минулого тисячоліття вона відома як закон таліону [22, с. 308], а у біблійних джерелах сформульована так: «око за око, зуб за зуб». Сьогодні концепція покарань зазнала кардинальних змін, однак основоположна ідея призначення покарання, співмірного вчиненому злочину та такого, що відповідає особі правопорушника, зберегла свою актуальність.

Як зазначає В.С. Бігун, здійснення правосуддя як справедливості полягає в неоднозначному розумінні ідеї справедливості. Ще складнішою на практиці є проблема суб'єктивного розуміння справедливості та її здійснення через суд: добиваючись того, що мається на увазі під правосуддям, насправді може йтися про втілення власного уявлення про те, що є справедливим. Тому не випадково, що ідея справедливості розуміється по-різному позивачем, відповідачем і навіть суддею. Суддя ж, представляючи суд, і постає втіленням цієї судової справедливості [4, с. 114].

Неминуче суб'єктивне сприйняття справедливості та обмежені можливості його повноцінного здійснення в судочинстві робить правосуддя відносним [4, с. 115]. Особливо гостро це проявляється під час розуміння учасниками процесу наявності певних конфліктів інтересів у судді, або ж самоусвідомленні протиріч, що впливають на об'єктивність розгляду справи по суті. Невипадково нерідко й звужується предмет практичної судової діяльності – від пошуку справедливого судового рішення до гарантування вимог справедливості в судочинстві. В останньому випадку йдеться про об'єктивізацію справедливості у певних принципах судочинства. Складність, нездатність чи обмеженість можливостей пошуку судової істини – як у відтворенні фактів, так і належному правозастосуванні – змушує суд зняти з себе обов'язок творити справедливість, наприклад, в розумінні «справедливого судового рішення» [4, с. 117].

У наукових дослідженнях вітчизняних та зарубіжних дослідників дефініцію правосуддя розкривають досить широко, відносячи до неї не тільки судочинство, яке реалізується у певній процесуальній формі, але й судоустрій. До того ж в судочинство як компонент правосуддя долучають також позасудові та досудові форми врегулювання спорів, а в судову систему – всі органи (інші структури), які створені для захисту порушених прав та законних інтересів. У зв'язку з цим у науковій літературі вживають такі терміни, як «економічне правосуддя», «відновне правосуддя», «посвідчувальне правосуддя», «альтернативне правосуддя», «громадське правосуддя», «третейське правосуддя», «превентивне правосуддя» [25, с. 119]. Проти такої позиції виступає Н.А. Авдєєнко, зазначаючи, що правосуддям не можуть вважатися дії щодо підготовки справи до судового розгляду та дії, котрі не призводять до вирішення справи по суті, в тому числі і винесення ухвал про закриття провадження у справі [1, с. 50]. А тому правосуддям можна вважати тільки діяльність суду першої інстанції та суду апеляційної інстанції [26, с. 7].

Загалом, як зазначає Є.А. Галикін, поняття «правосуддя» в науці тлумачиться неоднозначно. Позиції вчених щодо визначення поняття «правосуддя» можна поділити на дві групи.

Так, перша група науковців досить широко тлумачить категорію «правосуддя», відносячи до неї не тільки судову діяльність, але й діяльність інших юрисдикційних органів [21, с. 15]. Так, М.І. Клеандров робить висновок про те, що радянський державний арбітраж здійснював правосуддя, вирішуючи господарські спори. На його думку, наявність процесуальної основи діяльності відповідних структур є достатньою підставою для твердження того, що економічне правосуддя здійснювалось зовсім не адміністративним шляхом [17, с. 97].

Інша група науковців охоплює поняттям правосуддя лише судову діяльність. Так, К.В. Гусаров, Л.А. Воскобітова вказують, що правосуддя є сутністю та змістом судово-владних відносин, котрі включають не тільки розгляд справи по суті, але й нові контрольні повноваження суду [11, с. 20; 8, с. 13]. Підтримуючи позицію дослідників, С.К. Загайнова поділяє функції судової влади на зовнішні та внутрішні [14, с. 34]. Також вчені наполягають, що реалізація судової влади завжди є формою здійснення правосуддя, посилаючись на конституційні положення законодавства [13, с. 25]. У нашому дослідженні ми притримуємося вказаної позиції, що більшою мірою ґрунтується не тільки на законодавчо-закріплених положеннях, а й сутнісному значенні категорій «правосуддя» та «справедливість».

О.В. Щербанюк з цього приводу зазначає, що правосуддя як форма вияву судової влади є завжди діяльністю. Носієм судової влади як різновиду державної влади є тільки державні суди, визначені Конституцією та законами України. Жодні інші органи не можна наділяти функціями зі здійснення судової влади, відповідно, вони не можуть претендувати і на роль органів правосуддя, а їх діяльність не є судочинством [30, с. 159]. Справедливо зазначає В.С. Бігун, що категорії «правосуддя» та «судочинство», це не тотожні поняття, оскільки вони мають різне змістове наповнення. «Правосуддя» – це «суд за правом», а судочинство – це «діяльність суду». Перше поняття «акцентує увагу на змісті (за правом), друге – на формі діяльності (суду) як специфічному смислі термінів» [4, с. 89].

Тобто у філософському образі суду слід розрізняти як мінімум два складники: 1) уявлення про суд в контексті фундаментальних метафізичних та онтологічних побудов, що окреслюють певне положення людини в світовій ієрархії, що більше належить до християнського інтелектуалізму; 2) образ суду в рамках розвитку теорії поділу влади [6, с. 47].

У зв'язку з цим Г.Б. Власова і М.О. Полікарпова зазначають, що правосуддя як вид державної діяльності, що покликана забезпечити справедливість у відношенні тих, чії права та інтереси воно захищає, базується передусім на правових і моральних засадах. Законність і моральність у правосудді, в діяльності правоохоронних органів перебувають у нерозривній єдності. Правосуддя, не пов'язане законом, що не відповідає вимогам права, взагалі немислимо. Правосуддя – суд по праву, по справедливості. Але сам закон повинен відповідати вимогам моральності, а його застосування судом не повинно суперечити моральним нормам. Формальне застосування закону всупереч вимогам справедливості перекидає саму ідею правосуддя [7, с. 897–900]. Філософська природа правосуддя за історію розвитку наукової думки змінюється як під впливом різних концепцій права, так і внаслідок усвідомлення міри та сутності справедливості. Як зазначає Т.С. Коваленко, правосуддя – це один з найважливіших видів державної діяльності, який є складником національної безпеки кожної держави. Інтереси безпеки повинні бути підпорядковані нормам права, тому що не можна діяти в ім'я безпеки, порушуючи при цьому закон. Незмінними залишаються лише основоположні принципи, закладені в його основу з давніх часів, такі як справедливість, гуманізм, відповідальність та інші [18, с. 255].

Список використаних джерел:

1. Авдеенко Н.И. Механизм и пределы регулирующего воздействия гражданского процессуального права [Текст]. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1969. 72 с.
2. Аристотель. Політика / Пер. з древньогрецьк. Київ, 2005. 239 с.
3. Аристотель. Нікомахова етика. Київ, 2002. 480 с.
4. Бігун В.С. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: ідея та здійснення: монографія. Київ, 2011. 303 с.
5. Богомолов А.С. Античная философия. Москва : Высшая школа, 2006. 390 с.
6. Власова Г.Б. Социокультурная легитимация институциональных форм правосудия. Ростов-на-Дону, 2007. с. 47.
7. Власова Г.Б., Поликарпова Н.А. Понятие правосудия как философской и юридической категории. *Молодой ученый*. 2015. № 10. С. 897–900.

8. Воскобитова Л.А. Механизм реализации судебной власти посредством уголовного судопроизводства [Текст] : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Москва, 2004. 56 с.
9. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. Санкт-Петербург, 2002. 495 с.
10. Гегель Г.В.Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Київ, 2000. 336 с.
11. Гусаров К.В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядкух [Текст] : [монограф.]. Харків : Право, 2010. 352 с.
12. Дегтярев С.Л. Соотношение правовых категорий «правосудие» и «судопроизводство» в гражданском процессе. *Арбитражный и гражданский процесс*. 2006. № 8. СПС «Консультант-Плюс».
13. Жилин Г.А. Правосудие по гражданским делам : актуальные вопросы [Текст] : [монограф.]. Москва : Проспект, 2010. 576 с.
14. Загайнова С.К. Судебные акты в гражданском и арбитражном процессе [Текст]. Москва : Волтере Клувер, 2007. 400 с.
15. История политических и правовых учений: Хрестоматия для юрид. Вузов и фак-тов / Сост и общ. ред. Г.Г. Демиденко. Харьков, 1999. С. 251.
16. Кайдашев Р.П. Природа правосудия в адміністративному процесі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 29. Частина 2. Том 4/2. С. 57–59.
17. Клеандров М.И. Экономическое правосудие в России : прошлое, настоящее, будущее [Текст]. Москва : Волтере Клувер, 2007. 600 с.
18. Коваленко Т.С. Правосудие, его сущность и историческое становление сквозь призму философского познания. *Вестник КГУ*. № 1. 2017. С. 255–258.
19. Кондратюк О.В. Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 [Електронний ресурс] / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2006. 20 с.
20. Монтеск'є Ш. Избранные произведения / Пер. с франц. М. 1955. С. 290.
21. Морозов М.Э. Правовые основы третейского разбирательства [Текст] / М.Э. Морозов, М.Г. Шилов. Новосибирск : Сибпринт, 2002. 80 с.
22. Новіков М.М. Від принципу Таліону до санкціонованої судом крайньої необхідності [Текст]. *Актуальні питання публічного та приватного права* : тези доп. III Міжнар. наук.-прак. конф., 3 жовт. 2012 р. / Класичний приватний університет. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2012. С. 308–310.
23. Платон. Сочинения: В 3-х томах. / Пер. С древнегреч. Москва, 1971. Т. 3. Ч. 2. С. 79–80.
24. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : [колективна монографія] / [А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стівба]; відп. ред. В.С. Бігун. Київ, 2009. 316 с.
25. Решота В. Проблеми визначення основних понять у сфері здійснення правосуддя. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 62. С. 119–127.
26. Соловьев И. Ф. Правосудность приговора в уголовном процессе РФ [Текст] : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза ; оперативно-розыскная деятельность». Воронеж, 1992. 21 с.
27. Таликін Є.А. Зміст поняття «правосуддя» у контексті функцій господарського суду. *Українські наукові записки*. 2011. № 4 (40). С. 164–169.
28. Фокина М.А. Система целей доказывания в гражданском и арбитражном процессе. Общие положения. *Арбитражный и гражданский процесс*. 2006. № 4. С. 26.
29. Цицерон Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів / пер. з лат. Київ, 1998. 476 с.
30. Щербанюк О.В. Становлення концепції судового права / О. В. Щербанюк. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Т. 1. С. 157–160.
31. Яновська О.Г. Зміст засади змагальності та правові умови її реалізації в кримінальному провадженні. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 59. С. 343–349.